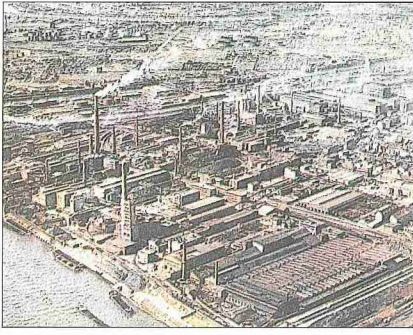

Avrupa'nın ağır sanayi merkezi Ruhr havzasından bir görünüş (Encyclopédie Générale Larousse, Paris 1967, I, 30)

dan beri devamlı gelişme halinde olan ulaşırmacılık Avrupa kıtasında gidilemeyen nokta bırakmamıştır. Demiryollarının tarihçesi ve yoğunluğu bakımından Avrupa kıtası dünyada bir önceliğe sahiptir. İlk demiryolu inşaatı bu kıtada gerçekleştiği gibi (İngiltere) dünya demiryollarının en fazla kuzey kutbuna yaklaşan hattı da bu kıtadadır (Norveç'e ait Spitzberg adasında). Avrupa'da demiryolları gibi karayolları da son derece sık bir şebekeye sahiptir ve bu sıklık özellikle kıtanın kuzeybatı kesiminde artar. Bu kesimde demiryolu ve karayolu ile rekabet halinde olan bir başka sistem de kıta içi su yolu taşımacılığıdır. Ayrıca Avrupa ülkeleri arasında çok yoğun bir havayolu şebekesi kurulmuş ve önemli şehirlerin tamamı birbirine bağlanmıştır. Öte yandan Avrupa'daki birçok ülkenin havayolu şirketleri kıta dışına da seferler yapmaktadır. Bu ulaşım sistemlerinin yanında hepsinden fazla geleneği olan denizyolları yolcu taşıma bakımından önemini yitirmişse de yük taşımacılığında ve okyanus aşırı ulaşımında halen geçerlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Hettner, *Mevzii Coğrafya: Avrupa* (trc. Hâmid Sa'dî), İstanbul 1927; Erol Tümmertekin, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu*, İstanbul 1954, s. 18, 69-74; a.mlf., *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul 1984, s. 218-219, 393, 435; a.mlf., *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul 1987, s. 183, 232-243; Ali Tanoğlu, *İktisadi Coğrafya: Enerji Kaynakları*, İstanbul 1958, s. 39-50, 287-292; a.mlf., *Ziraat Hayatı*, İstanbul 1968, I, 105-108; a.mlf., *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, I, 168-183; Frisk, *GEW*, I, 593; Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, Ankara 1961, s. 61-62; Besim Darkot, *Avrupa Coğrafyası*, İstanbul 1969; *Büyük Dünya Atlası*, İstanbul 1975; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1978, s. 118; Sırrı Erinc, *Jeomorfoloji*, İstanbul 1982, I, 172-248; Faik Sabri Duran, *Büyük Atlas*, İstanbul 1985; Selâmi Gözenc, *Avrupa Ülkeleri Coğrafyası I: Akdeniz Avrupası ve Balkan Ülkeleri*, İstanbul 1985.

AHMET ERTEK

7. Din. Avrupa'nın az bilinen tarih öncesi dönemine paralel olarak Grek öncesi dinleri hakkında da çok az bilgi mevcuttur. İspanya ve Fransa'daki bazı kaya yerleşmelerinde veya açık mezarlarda yaklaşık 100.000 yıl öncesine ait Neandertal adamından kalma birtakım ölü gömülerinin dinî düşünceyle ilgili olduğu ileri sürülürse de bunlar spekülasyona dayalı iddialar olup net bir sonuç vermekten uzaktır. Yine kuzey ülkeleriyle Avusturya'da bolca bulunan prehistorik kadın tasvirlerinin bir ana tanrıça kültünü yansıttığı iddiası da açık değildir. Bu malzeme eksikliğinden dolayı Avrupa'da din konusunun sınırlarını Grek dinî düşüncesinden başlatmak uygun olacaktır.

Grek dini, onu oluşturan insanların etnolojisi ile yakından ilişkilidir ve Greklerin etnolojik haritası dinlerinin de şemasını belirler. Etnolojik olarak Grekler belli bir ırk değil İndo-Germen ve İndo-Germen olmayan etnik unsurların bir karışımıdır; bu sebepten dolayı dinî düşünceleri de her iki unsurdan birer miktar almıştır. Bunların dışında Greklerin yurt edindikleri Balkan yarımadasının daha önceki yerli dinî sistemleri de dinî düşünüş biçimlerine katkıda bulunmuştur. Grekler denizci olarak ortaya çıkışlarından itibaren Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'dan dinî inançları da içeren pek çok kültür unsuru almışlardır. Ayrıca siyasi birliklerinin olmayışı da inanç sistemlerine değişik bir etki yapmış ve milletçe kabul ettikleri inançların yanında her sitenin kendine has dinî bir sisteme sahip olması, çeşitliliğin çoğalmasına yol açmıştır. Bu hususlar göz önüne alındığında Grek inanç biçimlerini sıralayabilmek ve ortaya belli bir dinî doktrin koymak imkânsızlaşmakta, yalnız düzenli bir sınıflamaya gitmeksizin "Greklerin yaşadığı bir din"den bahsetmek mümkün olabilmektedir.

Milâttan önce I. binyılın ilk çeyreğinde tanrıları insan suretinde tasavvur etme (antropomorfi) eğiliminde olan Grek dini, milâttan önce VII. yüzyılın başından itibaren gelişen mistik kültürlerle (bâtınî-tasavvufî mezhep) renk kazanmıştır ki bu kültürler daha sonra Hristiyanlığın Avrupa'da yayılmasına da katkıda bulunmuşlardır. Demeter, Dionizos ve Orfeos kültürlerinin dışında Grek dini oldukça yavandır. Şeytan ve şer problemi yoktur; tanrılar insanî nitelikte olup Olimpos dağında otururlar ve ölümden sonraki hayat insanları fazla ilgilendirmez. Bu inançlar, Yunanistan ve Küçük Asya Romalılar'ın

eline geçtikten sonra da Hristiyanlık çağına kadar devam etmiştir. Romalılar'ın din coğrafyasına kattıkları yeni bir şey yoktur; çoğunun kökenleri eski Anadolu'ya dayanan Grek tanrılarına Latince isimler verip onlara tapınmışlardır. Roma dininin iki önemli yanı olan rahiplik kadrosu ile insanda ilâhî ve beşerî iki özün bulunduğu inancı daha sonra Hristiyanlığı etkilemiştir.

Avrupa'nın güneyindeki Greko-Romen dinlere karşı kuzey bölgelerinde de yine içinden geldikleri etnik gruplara göre sonraları Kelt, Slav ve Töton dinleri denilecek olan birtakım yerel dinler ortaya çıkmıştır. Greko-Romen dinlerinden farklı olarak bu dinlere ait kaynaklar azdır ve çoğunluğu Hristiyan yazar ve seyahatlardan gelir. Bu üç din içerisinde özellikle Kelt ve Töton dinleri Hristiyanlığa yaptıkları katkı açısından önemlidirler. Slav dini Hristiyanlık'la Avrupa'nın doğusunda ve geç bir zamanda tanıştığı için bu anlamda pek etkili olamamıştır. Küçük Asya'da Galatlar adı ile ortaya çıkan Keltler milâttan önce IV. yüzyıldan itibaren Orta Avrupa'da görünmeye başlamışlardır. Çok tanrılı bir dine sahiptiler. Bunlarda Druidler denilen ve aynı zamanda çağlarının bilim adamları olan rahipler kadrosu önemlidir; bunlar özellikle astronomiyle yakından uğraşmışlardır. Keltler'de *tenâsüh** inancının olduğu söyleniyorsa da bu husus kanıtlanamamıştır.

Hristiyanlığa geçen Kelt (bazı uzmanlara göre Töton) unsurları arasında en önemlileri yeni yıl kutlamalarındaki bazı inançlardır. Çam ağacı motifi (büyük ihtimalle Töton kaynaklı) ve Kristmas'ta ocağa getirilen kütük (bu inanç özellikle Kuzey Hristiyanlığında yaygın olup Keltlerin Samhain âyinindeki Yule kütüğünün ocağa getirilmesi inancından alınmıştır), Roma Katolik Kilisesi'nin "Mundus Patet" adıyla benimsediği "ruhlara günü" (2 Kasım; Yule festivalinde ölümlerin belirli aylarda ve günlerde yaşayanların yanlarına geldikleri yolundaki inancın kutlandığı gün) ve çam ağaçlarına hediye asılması geleneği Kelt kökenlidir.

Çok tanrılı ve ruhlara tapar (politeist-animist) nitelikte bir din olan Töton dini de Hristiyanlığa yaptığı katkı açısından önemlidir. Töton gök tanrısının adı olan **Tyr** (Alm. **Ziu**, İng. **Twi**) bugün "tuesday" kelimesinde yaşamaktadır. İngilizce'deki "wednesday" in "wed" i de Tötonlar'ın tanrı Wodan'ıdır. Kuzeydeki popüler Hristiyan inançları, özellikle Tötonlar'ın mevsim ve tarım kültürlerinden oldukça etkilenmiştir. IX. yüzyılda St. Gall adın-

daki bir rahip bu inançların Hristiyanlığı girmesinde oldukça rol oynamıştır. Kuzeyli millî aziz St. Olaf kızıl sakalı ve elinde baltasıyla Töton tanrısı Fhor'un geç tipidir. Çok tanrılı nitelikte olan Slav dini de oldukça soyut kavramlara sahiptir ve Rus Ortodoksluğu'nun mistik oluşunun başlıca sebebi budur. Slav dininin en önemli tanrıları Chursu (güneş tanrısı), Makoşi ve Simaruglu'dur.

Yahudilik. İbrânîler'in Avrupalılar'la ilk teması, muhtemelen milâttan önce VII. yüzyılda Doğu Akdeniz'e yayılan Grek tüccarları vasıtasıyla olmuştur. Yahudiler milâttan önce 586'da Kudüs'ün düşüşünden sonra vuku bulan ilk sürgün sırasında Avrupa'ya gelmişlerdir. Bu dönemde Grek köle tüccarlarının yahudi esir satmış olmaları da muhtemeldir. Yunanistan'da yapılan kazılarda milâttan önce III. yüzyıldan itibaren yahudilere ait bazı buluntulara rastlanmaktadır. Milâttan önce 59'da Çiçero Roma sarayında çok sayıda yahudinin bulunduğu bahseder. Bu tarihte Roma İmparatorluğu'nun yukarı eyaletlerinden Galya, İspanya, Pannoya ve Rhineland'da yahudilerin mevcut olduğu bilinmektedir. Roma şehrindeki 50.000 yahudi toplam nüfusun onda birini teşkil ediyordu.

Milâttan sonra IV. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'ndaki durumları iyi olan yahudilerin VII. yüzyıldan itibaren Güney Avrupa'daki ticarî faaliyetleri artmış ve Avrupa XI. yüzyıldan itibaren yahudi entelektüel dünyasının merkezi olmuştur. Yahudilerin ticarî hayatta başarı kazanmaları üzerine XIII. yüzyıldan itibaren devletlerin tutumu değişmiş ve İngiltere ile Fransa onları ülkelerinden çıkarmışlardır. XVI. yüzyılda Almanya'daki yahudiler iş yapma imkânları daha fazla ve daha güvenli olan Polonya'ya gitmişlerdir; böylece Polonya Aşkenazi Yahudiliği'nin merkezi olmuştur. 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den sürülen yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmışlardır. Fransız İhtilali'nden sonra yahudiler daha fazla imkâna kavuşmuşlarsa da II. Dünya Savaşı sırasında, daha önceden başlayan ve başını Almanlar'ın çektiği antisemitik hareket kıymalarına yol açmış ve 1945'e kadar pek çok yahudi öldürülmüştür. Bu tarihten itibaren büyük bir kısmı Asya'ya ve Atlantik Okyanusu'nun öte yanındaki ülkelere göçen yahudilerin 1969'daki sayımlara göre Avrupa'daki toplam nüfusu 4.303.950'dir.

Hristiyanlık. Hristiyanlık Avrupa'ya milâttan sonra 40-50 yıllarında Anadolu

kanalıyla geldi ve Balkanlar bölgesinde tutunmaya başladı. Roma'da ilk hristiyan varlığı 40'ta ortaya çıkmış ve 60 yıllarında hristiyan olan halkın sayısı bir hayli yükselmiştir. Hristiyanlık Avrupa'ya ulaştığında kabulünü kolaylaştıracak bir zemin buldu. Milâttan önce II. yüzyıldan beri Doğulu dinler ve yerli Demeter, Dionizos kültleri halkı mistisizme alıştırmış olduklarından Hristiyanlığın batını-tasavvufi inançları kolayca benimsedi. Hristiyanlık önceki dinlerde olmayan yüksek bir ahlâk ve insanlara kurtuluş ümidi sunuyordu. Bunun yanında getirdiği eşitlik fikri de ezilmiş kölelere cazip geliyordu. İlk Avrupalı hristiyanların Roma yönetiminden gördükleri zulüm de hristiyan inancını pekiştirdi. Böylece IV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Hristiyanlığın iyice tutunmasında çeşitli sosyal ve siyasî sebepler etken oldu. IV. yüzyılda Hristiyanlık geri dönmeyecek şekilde bir atılım yaptı; 311'de İmparator Galerius'un emirnameyle dinî tolerans kabul edildi, 380 ve 392 arasındaki bir dizi emirname ile de Hristiyanlık resmen tanındı. IV. yüzyılda Avrupa'da henüz yalnızca şehir halkları hristiyan olmuş durumdaydı ve köylerde hâlâ putperest inançlar hâkim bulunuyordu. Bu asırdan itibaren Mısır ve Suriye'den Avrupa'ya getirilen manastır hayatı bütün Avrupa'nın kırsal kesiminde etkili olmaya başladı. VII. yüzyıldan sonra ise köylerde Hristiyanlığın ciddi olarak tutunduğu görülmektedir. Yönetici sınıflar arasında kilisenin durumu her açıdan önem kazanıyordu. IV. yüzyıla kadar Latin kilisesi ile devlet arasında belli bir ayırım vardı. Bu asra kadar devletin Hristiyanlık'tan faydalanma fikri, St. Ambrose ile birlikte devletten faydalanan bir kilise inancını doğurdu; Doğu'da Kaysereali Eusebius'un yaptığı gibi Batı'da da Ambrose bir hristiyan devlet fikrini yerleştirdi.

IV ve V. yüzyıldan itibaren kuzeyli barbar kavimler güneye doğru akarak geniş bir göç hareketinin sebebi oldular. Barbar istilâlarının meydana getirdiği nüfusun yer değiştirmesi olayına paralel biçimde Hristiyanlık da her yanda yayılmaya başladı ve istilâcılarının da kabulü ile iyice popüler hale geldi. Ancak kısa bir süre için de olsa barbar kavimler kilisenin reddettiği Ariuşçu doktrini benimsediler. Hristiyanlığın bütün Avrupa'da yayılması, V. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasındaki geniş bir süreç içerisinde tamamlanmıştır. IV. yüzyıla kadar Orta ve Güney Avrupa'da gelişen Hristiyanlık,

430 civarında İrlanda'da faaliyet gösteren St. Patrick ile Britanya adalarına girdi. 550-800 yılları arasında İrlanda hızlı bir şekilde hristiyan oldu. İngilizler arasında dini yayanlar da İrlandalı misyonerlerdir. 768 yılında Frank tahtına geçen Charlemagne Hristiyanlık ile devleti birleştirdi ve böylece VIII. yüzyıldan itibaren kilise ve devlet iç içe iki kurum oldu. 772-804 yılları arasında Charlemagne'in Elbe ve Ems arasındaki Saksonlar'a dini zorla kabul ettirmesi üzerine Hristiyanlık kuzey sınırlarına dayandı. Yine Charlemagne 801'de Moravyalı Slav Çekleri'ni hristiyan dinine girmeye zorladı. Bohemya'da IX. yüzyıldan itibaren Bizanslı Kril ve Methodius kardeşler faaliyet gösterdiler. 865'ten itibaren kuzey ülkelerinde Hristiyanlık köklü bir şekilde yerleşti. Balkan Bulgarları Hristiyanlığı 845-865 yılları civarında Patrik Photius'un vasıtasıyla İstanbul'dan alırlarken Polonyalılar 967'den itibaren yönetici sınıflar arasından başlamak üzere Roma formundaki Hristiyanlığı kabul ettiler. Prusya putperestleri arasında ilk misyon faaliyetleri Prag'ın ikinci piskoposu Adelbert tarafından X. yüzyılda başlatıldı. Yine bu tarihte Macarlar da Hristiyanlığı kabul ettiler. Rusya, 954'te Kiev Prensesi Olga'nın Hristiyanlığı kabul etmesiyle yeni dine girmiş oldu. Böylece X. yüzyılın sonuna doğru Avrupa'nın tamamına yakın bir kısmı Hristiyanlığı kabul etti ve bu dinin sınırları Akdeniz'den Baltık kıyılarına kadar uzandı. Misyonerlik faaliyeti, biri köylerde sürdürülen St. Benedict, St. Pachomius ve St. Basil'in kurduğu manastırlar etrafında kümeleşen keşiş hareketi ve diğeri doğrudan papalığın resmî makamlarınca şehirlerde ve aydınlar arasında yürütülen ruhban (clergy) hareketi olmak üzere iki ayrı koldan yürütüldü. Bu süreç içerisinde özellikle kuzeyli putperest unsurlar Hristiyanlığa girdi.

Hristiyanlığın otoritesi, tarihi Konstantin'in imparatorluk merkezini İstanbul'a taşımasına kadar giden ve IX. yüzyılda Slavlar'ın hristiyanlaştırılması işlemini İstanbul kilisesinin üstlenmesiyle zirvesine varan din kisvesi altındaki bir dizi politik çekişme sonucu ikiye ayrıldı ve Avrupa kilisesi Doğu kilisesinden koptu (1054). Bu tarihten çok kısa bir süre sonra kuzeyden gelen bazı savaşçı kavimler kilise belli bir hedef etrafında toplayarak XI. yüzyılın başlarında Pierre l'Ermite'in çabalarıyla Kudüs'ü müslümanlardan kurtarmak üzere sefere çağırdı. So-

nuçları Avrupa için acı olsa da Haçlı seferleri Hristiyanlığın birleştirici bir rol oynamasına yol açtı. XII. yüzyılın ortalarında Bolonyalı keşiş Gratianus'un Roma hukukunu örnek alarak "Decretum" denilen bir külliyat meydana getirmesi üzerine kiliseyle ilgili bütün prensipler bir yerde toplanmış oldu. XIV. yüzyıldan itibaren mistik bir akım bütün Avrupa'yı sardı. Özellikle Hollanda ve Almanya gibi ülkeler bu akıma kaynaklık etti. Bunun sonucunda Oxford Üniversitesi hocalarından Wycliff, St. Paul'un yazılarından hareketle papaların ve ruhbanların yetkisine ilk darbeyi vuracak şekilde, insanın başkasının aracılığı olmadan kendi kurtuluşunu sağlayabileceği görüşünü ileri sürdü. Akademik çevrelerden ruhban sınıfının otoritesine karşı geliştirilen sessiz direnişler XVI. yüzyıldan itibaren Protestanlığın bayrağı altında toplanmış ve papanın sarsılmaz yetkisine karşı ciddi bir tehdit oluşturmuştur.

Feodalite devri müddetince (IX. yüzyıldan itibaren) gerek İslâm gerek Bizans ve gerekse kendi iç dünyasından kaynaklanan sebeplerle Hristiyanlık o kadar büyük bir değişmeye uğradı ki bu tarihten itibaren Hristiyanlığa değişik bir gözle bakmak mümkündür. Erken Ortaçağ müddetince Hristiyanlığa karamsarlık hâkimdi; insanın tabiatı şerdi ve o doğuştan günahkârdı. XIII. yüzyıl ile birlikte bu kavramlar değişmeye başladı. Bu dünyadaki hayat önem kazandı; insanın bütünüyle kötü olmadığına inanıldı. Kilise teologları da Tanrı'nın olağan üstü büyüklüğü (zât-ı kibriyâsı) yerine ilâhî adalet ve inâyet fikrine önem vermeye başladılar. Aquinolu Thomas (XIII. yüzyıl) Augustine'nin takipçisi olarak sosyal bir felsefe geliştirdi. Yine bu tarihlerde teorik çekişmelerin dışında teması sevgi ve inşaya olan çeşitli tarikatlar kuruldu. Bunların en önemlilerinden biri Assisli St. Francis'inkidir (1182-1226). XI. yüzyılda Cluny zâhidleri, Carthusian tarikatı, daha önce IV. yüzyılda ortaya çıkan ilk mün-

zevi hayat tarzını ilerleterek hümanist bir fikir sistemi ürettiler.

XIV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gerek ekonomik gerekse politik açıdan bazı önemli ilerlemeler olmuş, orta sınıf ticaretin ve refahın göstergesi olarak kalmıştır. Bu refaha paralel olarak kilise de zenginleşmiştir. Papalık artan refah karşısında kilisenin gelirlerini tek elde toplamaya teşebbüs etmiş ve bunda kısmen muvaffak olmuştur. Papalık vergi toplama işini bankalara bırakmış ve zamanla kiliselerden para toplama işini üstlenen özel bankalar doğmuştur. Bankaların bu işe el atması ile din ve para işlemleri aynı anlama gelmeye başlamıştır. Kilisede doktrinel çekişmelerin dışında yozlaşmanın temel kaynağını bu alışveriş ilişkisi oluşturur. Bu yozlaşmalar, reformlara kadar gidecek bir süreç içerisinde artarak devam etmiştir.

Reform hareketlerinin (1517-1600) ilk önce Almanya'da başlamasının sebepleri arasında, bu bölgenin diğer Avrupa ülkelerine göre daha geri kalmış olması ve Rönesans olayı ile daha az temasta bulunması gösterilebilir. Ortaçağ Almanya'da bütün kurumlarıyla kökleşmişti. Kapitalizme geçişin zorluğu, ticaret yollarının bu ülkeye pek uğramamasının yarattığı bir sonuç oluyordu. XVI. yüzyılın şafağı ile birlikte Almanya dinî bir yenilenme için elverişli hale gelmiş bulunuyordu. Gerekli olan bu hareketi başlatacak bir liderdi ki bu da Martin Luther'in (ö. 1546) şahsında gerçekleşti.

Luther, bir hristiyanın kendi iyi fiilleri ve ibadetleri sayesinde değil Tanrı'nın inâyeti ve rahmetiyle temize çıkacağını yani ebedî selâmete erişeceğini, bunun ise ancak Hz. İsa'nın şefaatiyle kurtulacağına iman eden itikad sahibi kimselelere bahşedileceğini öne sürdü. Buradan Luther "sadece iman ile mümin olma" akîdesini çıkardı. Papanın otoritesini reddetti ve vaftizle kominyon hariç hiçbir takdis âyini kabul etmedi. Luther tarafından geliştirilen özel Protestanlık for-

Dinde
yenilik
hareketinin
öncülerinden
Martin
Luther

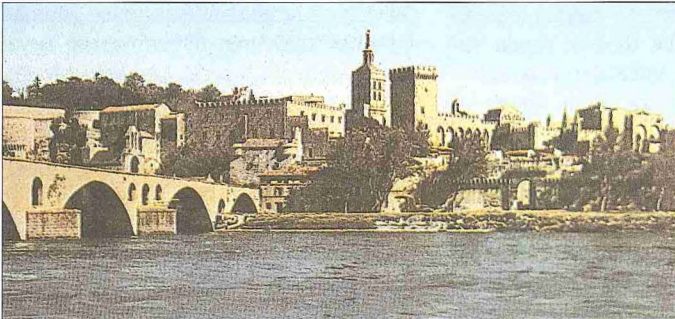
mu, resmî din olduğu Almanya, Danimarka, Norveç ve İsveç dışında kalan ülkelerdeki diğer reform hareketlerini doktrinel yönden ziyade sosyal bir hareket olarak etkilemiştir.

İsviçre'de Protestan ihtilâlinin babası Ulrich Zwingli'dir (ö. 1531). Toggenburg'da Wildhaus'da doğan Zwingli, Viyana ve Basel'de eğitim gördü. Luther gibi o da insanın tanrıyla doğrudan, aracısız ilişkisine ve dinî törenlerin sadeliğine önem vermiştir. Zwingli'nin teorisi oldukça soyuttur; ona göre kurtuluş âyinlerin ve diğer dinî törenlerin hiçbir payı olmayan bir nefis mücahedesinin sonundadır.

Jean Calvin (ö. 1564) İsviçre'nin tarihinde önemli bir rol oynamakla birlikte aslen Fransız'dır. Orleans'ta hukuk öğrenimi yaptıktan sonra 1534'te hükûmetin farklı görüşlere mensup kişilere karşı başlattığı saldırı dolayısıyla İsviçre'ye kaçmıştır. Calvin, teolojisinin temellerini *Christianae Religionis Institutio*, 1536 (Hristiyan Dininin Kurumları) adlı eserinde atmıştır. Onun dini Luther'inkinden pek çok açıdan farklıdır. Her şeyden önce hukuk ve disipline daha çok yer verir. Luther vicdana önem verdiği halde Calvin hukukun üstünlüğüne önem vermiştir. Calvin'in dini Müseviliğin Eski Ahid'ine oldukça yakındır. Müseviliğin ticaret prensibini geliştirdiği de söylenebilir. Calviniliğin halk arasında yayılması İsviçre ile sınırlı kalmadı. Ticarî ve malî konuların önem kazandığı her Batı Avrupa ülkesinde benimsendi. Fransa'nın Huquenotları, İngiltere'nin Püritenleri, İskoçya'nın Presbiteryenleri, Hollanda'daki Reform kilisesinin taraftarları Calvinci'dirler; bu mezhep özellikle burjuva kesiminin dini olmuştur.

İngiltere'de Protestan reformunu 1570 yılından itibaren resmî kilise kabul edilen Anglikan Kilisesi temsil eder. İskoçya'da John Knox'un (ö. 1572) kurduğu Presbiteryen Kilisesi de Anglikan Kilisesi'nin bir devamıdır. 1560'tan itibaren resmî İskoç kilisesi olarak kabul edildi.

Protestan kiliselerinin kurulması karşısında Katolik kiliseler de reform ihti-

Papalar
Sarayı -
Avignon /
Fransa

yacını hissettiler. İtalya ve İspanya'daki bazı tarikatların ön ayak olduğu bu reform sonucu Cizvit teşkilâtı kuruldu. Bir nevi münzeviler grubu olan bu teşkilât kısa zamanda büyük bir güç elde etti ve Avrupa'da yönetilen misyon hareketlerini ana unsuru olma sıfatını kazandı.

XVI. yüzyılın ortasında toplanan Trente Ruhânî Meclisi bir dizi tedbir alarak bazı esaslar kabul etti ve papalık büyük bir yetkiye kavuştu. Bu konsey sonucu Katolik kilisesi güney devletlerini, Fransa, İrlanda, Avusturya ve Polonya'yı muhafaza etti; Almanya ve Hollanda'yı da Protestan kiliseleriyle paylaştı.

Reformlardan doğan önemli bir mezhep de Anabaptist hareketidir. İsviçre'de doğup gelişen bu hareket reformları yeterli bulmamış ve onları bazı konularda eleştirmiştir. Devlete vergi ödeme, askerliğe ve resmî görevlerde çalışmaya karşı çıkan Anabaptistler kiliselerin uzun zaman zulmüne mâruz kalmış ve Avrupa kıtasından silinmişlerdir. Bugün kısmen Amerika ve Avrupa'daki bazı Protestan kiliselerine bağımlı olarak küçük gruplar halinde yaşamaktadırlar. Bu büyük reform hiziplerinin yanında XVII ve XVIII. yüzyıllarda ortaya çıkan Kuveykırılar, Metodistler, Asompsiyonistler gibi pek çok Protestan kökenli mezhep de Avrupa'da yayılma imkânı bulmuştur.

XVI ve XVII. yüzyıllarda akılcı felsefe ile Hristiyanlık dünyasında teslis* e karşı çıkan ve Hz. İsa'nın tanrılığını reddeden görüş, kilisenin Ariusçu sapıklık olarak nitelendirdiği Unitarian hareketini ortaya çıkardı. Unitarian hareketinin kökeni, VIII. yüzyılın sonunda İspanya'da Urgelli Felix'in (ö. 818) İslâm'ın etkisinde kalarak teslisi reddetmesine kadar çıkar. Bu hareket XVI ve XVII. yüzyılda

Polonya ve Macaristan'da gelişmiş ve revizyona uğramış görünür. Daha sonraları İngiltere ve Amerika'da tutunmuştur. Michael Servetus (ö. 1553), Giorgio Blandrata (ö. 1563), Francis David (ö. 1579), Fausto Sozzini (ö. 1604), John Biddle (ö. 1662) ve Joseph Priestley (ö. 1800) önde gelen Unitarianlar'dır. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da din, bilimin ve teknolojinin getirdiği yeniliklerle ve bunların sosyal alana yansımalarıyla özellikle orta sınıf arasında güç kazandı. Genel olarak dinin akide yönünden ziyade ahlâk yönüne ağırlık verildi. Misyonerlik faaliyetleriyle politika da bu tarihten itibaren iç içe girmiş ve din devletin, günlük hayatın ihtiyaçları için kullandığı bir araç haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda kilisede birtakım modernleştirme hareketleri başlatılmışsa da Papa X. Pius'un karşı çıkmasıyla revizyon ihtimali ortadan kalkmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren sosyalist fikirlerin gelişmesiyle Avrupa'da din ikinci plana düşmüş ve ancak inanç düzeyinde halk kitleleri arasında varlığını sürdürmüştür. Milliyetçiliğin gelişmesiyle birlikte Hristiyanlık'tan doğan antisemitik hareket, ırk ve dini kitleler arasında birleştirici bir konuma sokmuştur. Sosyalist ülkelerin ortaya çıkışı ile birlikte din Sovyetler Birliği gibi katı merkeziyetçi sistemlerde önemini kaybetmişse de son yıllarda önce Polonya'da ve daha sonra diğer Doğu Avrupa ülkelerinde yönetimlere karşı gelişen hürriyetçi halk hareketlerinde çok önemli rol oynamıştır. Bu ülkelerde kiliseler halk hareketlerini desteklemenin ötesinde halkı harekete geçirmiş ve ayaklanmaları yönlendirmişlerdir. Özellikle 1989'da otoriter komünist yönetimlerin iş başından uzaklaştırılmalarından sonra oluşan yeni siyasi yapı içerisinde, din hürriyeti konusunda daha

olumlu bir yol takip edilerek kapalı mâbedlerin açılmasına izin verilmiştir. Sovyetler Birliği'nde de 1985'ten bu yana uygulanan "glasnost" ve "perestroika" çerçevesinde halka bazı yeni haklar sağlanmaya başlandığı gözlenmektedir.

XX. yüzyılda kuzey ülkelerinin Protestanlığı ve güneyin Katolikliği sabit olmakla beraber bu ayırım net bir farklılık ortaya koymamaktadır; ancak daha tutucu bir Katoliklik'ten bahsedilebilir. Bu haliyle Katoliklik Protestanlığa göre daha merkeziyetçidir; Protestanlık ise daha açık bir tavırla Avrupa'nın misyon faaliyetini elinde tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

C. Clemen, *Religions of the World*, London 1931, s. 176, 177, 179, 183, 188, 189, 190, 217, 218, 220, 227, 228, 243, 252; E. McNall Burns, *Western Civilizations*, New York 1958, I, 147, 148, 215, 434, 457, 465, 467, 468; C. Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi* (trc. Semih Tiryakioğlu), İstanbul 1960, s. 79, 93, 99, 177, 178, 179; G. R. Elton, *Reformation Europe*, London 1963, s. 210, 211; J. Michell, *Astron Archaeology*, London 1977, s. 12, 13, 14; Günay Tümer — Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 174-175; H. O. Evenneft, *The Reformation*, London, ts., s. 8, 9, 15, 16, 26, 27; J. Lebreton, *Gnosticism, Marcionism and Manicheism*, London, ts., s. 19, 20, 25, 26; P. Hughes, *The Church in the Christian Roman Empire*, London, ts., s. 2, 3, 7, 8; "Europe", *EJd*, VI, 974-976; Edv. Lehmann, "Cristmas Customs", *ERE*, III, 608-610; A. H. Keane, "Europe", *a.e.*, V, 593; H. J. Rose, "Festivals and Fasts (Greek)", *a.e.*, V, 857-863.

KÜRŞAT DEMİRCİ

II. TARİH

Avrupa Kavramı. Coğrafi tanımlaması dışında "Avrupa", tarihi ve felsefi anlamı itibarıyla çok geniş ve zamanla artan bir çağrışım zenginliği içinde günümüze erişmiş bir kavramdır. İlkçağ'larda değişik anlamlar kazanmış olan bu kelime milâttan sonra 400'lerde Akdeniz havzasının yazılı kaynaklarında, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz bölgesinin kuzey kısımları için kullanılırken Roma dünyası dışında daha farklı tanımlamalarda anlam bulmaktaydı. Avrupa kavramı VI. yüzyılda genel olarak Galya-Kuzey Alpler havzasını tanımlamaktaydı. Kelime genelde pek kullanılmamakla beraber ihtiva ettiği anlam pek yabancı gelmemekteydi. Geç-Antike boyunca Avrupa kavramı zihinlerde "Roma dünyası" (*Orbis Romanus*) ve "imparatorluk" (*imperium*) kavramlarından pek uzak olmayan bir yer işgal etmiştir. Roma İmparatorluğu bünyesinde "Orient" (Şark) ve "Occident" (Garb) ayırımı bilinen bir şey-

Vatikan'dan
bir görünüş -
Roma /
İtalya